श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमाला - १६

भारतीयदर्शनसिद्धान्तप्रभा

प्रधानसम्पादकः
प्रो. गोपबन्धुमिश्रः
कुलपतिः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

सम्पादिका
डॉ. बी. उमामहेश्वरी
सहायिकाचार्या
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्,

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्- गुजरातम्

प्रकाशकः -

डॉ. दशरथजादवः
कुलसचिवः
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,
राजेन्द्रभुवन रोड, वेरावलम् - ३६२ २६६
गीर-सोमनाथजनपदम्, गुजरातराज्यम्
दूरभाषः - ०२८७६ - २४४५३२, फेक्सः २४४४१७
E-mail: sssu.veraval@gmail.com
Web: www.sssu.ac.in

सहायकसम्पादकः समन्वयकश्च

डॉ. कार्तिकपण्ड्या
संशोधनाधिकारी,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

© Shree Somnath Sanskrit University, 2020

संस्करणम्	-	प्रथमम्
वर्षम्	-	मार्च -२०२०
प्रतिकृतयः	-	३५०
ISBN	-	978-93-83097-35-7
मूल्यम्	-	₹५१०/-
मुद्रकः	-	जलाराम ग्राफिक्स एन्ड ऑफसेट परमहंस एपार्टमेन्ट के पास, होटेल कावेरी के पीछे, एस. टी. रोड, वेरावल-३६२ २६६, जि. गीर-सोमनाथ, गुजरात (भारत) दूरभाष - ०२८७६-२२१८६१

BHĀRATĪYADARŚANASIDDHĀNTAPRABHĀ

Chief Editor
Prof. Gopabandhu Mishra
Vice-Chancellor
Shree Somnath Sanskrit University
Veraval

Editor
Dr. B. Uma Maheswari
Assistant Professor
Shree Somnath Sanskrit University
Veraval

Shree Somnath Sanskrit University - Veraval - Gujarat

अद्वैतवेदान्ते मातृकाग्रन्थाः कैवल्यदीपिका च

डॉ. जानकीशरणः आचार्यः
दर्शनसङ्कायाध्यक्षचरः, सहायकाचार्यश्च
श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्।

अद्वैतवेदान्ते मातृकाग्रन्थाः -

समेषामास्तिकदर्शनानामात्मतत्त्वबोधनाय प्रयासः तथापि न सर्वेषां दर्शनानां साक्षात्तदर्थप्रतिपादकत्वं किं तु परम्परया, इत्यतः साक्षाद् आत्मतत्त्वप्रतिपादनाद् वेदान्तदर्शनम् इतरदर्शनापेक्षया मूर्धन्यं स्थानं भजते। अस्मिन् खलु वेदान्तदर्शने प्रस्थानत्रयम् अतिप्रसिद्धम् - श्रुतिप्रस्थानम्, स्मृतिप्रस्थानम्, न्यायप्रस्थानञ्चेति। श्रुतिसिद्धस्य प्राचीनतमस्य अज्ञविज्ञोपकारकस्य सकलदर्शनशिरोऽलङ्काररत्नभूतस्य अद्वैतदर्शनस्य विशेषतः प्रबलप्रतिवादिनः भेदवादिनो न्यायवैशेषिकादयः, शालिकनाथप्रभृतयः पूर्वमीमांसकाः आसन्। तदनु त्रयोदशशतकादनन्तरं द्वैतमतप्रवर्तका आनन्दतीर्था अपि प्रतिवादिषु अन्यतमा अभूवन्। एभिः द्वैतवादिभिः युक्त्याभासैः कलुषितस्य अद्वैतसिद्धान्तस्य रक्षणार्थं तर्केणैव समाधानार्थं चित्सुखी-न्यायमकरन्द-न्यायदीपावली-खण्डनखण्डनखाद्य-अद्वैतसिद्धिपञ्चदशीत्यादयो ग्रन्था विशेषतोल्लेखार्हाः। तत्र इतरमतखण्डनपरग्रन्थेषु शैलीद्वयं दृश्यते। तत्र चित्सुख-आनन्दबोधादीनां तु प्राचीना शैली युक्तिसहिता अर्थगाम्भीर्यवती श्रुतिमधुरशब्दविन्याससमन्विता सम्भाषमाणा दृश्यते। नैतच्छैल्यां काठिन्यं न वा विषयप्रतिपादने युक्तिकथने शब्दविन्यासे वा मन्दता दृश्यते। दृढयुक्तिकानि न्यायोपबृंहितानि च रमणीयानि वाक्यानि तेषां वाग्मितां सिद्धान्तविमर्श-क्षमताञ्च प्रदर्शयन्ति। तदनु नव्यन्यायशैल्या भेदवादखण्डनार्थं प्रवृत्ताः मधुसूदनसरस्वतीप्रभृतयस्तु "यक्षानुरूपो बलिः"

इति न्यायेन नवीनन्यायशैल्या परिष्कारप्रधान-शैल्या इतरमतखण्डने प्रवृत्ताः।

प्रागुक्तरीत्या वेदान्ते उपनिषद्-गीता-सूत्ररूपाणि श्रुति-स्मृति-युक्तिनाम्ना व्यवहृतानि त्रीणि प्रस्थानानि प्रसिद्धानि। तथा भामतीप्रस्थानम्, विवरणप्रस्थानमिति च अवान्तरप्रस्थानं सिद्धान्त-प्रतिपादनभेदमूलकं प्रसिद्धं विद्यते, एतत् प्रस्थानद्वयमपि-

यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात्साध्वी सा चानवस्थिता॥[1]

इति सुरेश्वरोक्त्या मान्यतां प्राप्नोत्येव। यद्यपि उभयोरपि प्रस्थानयोः सिद्धान्तस्तु एक एव, तथापि सिद्धान्तप्रतिपादने प्रक्रियाभेदेन ईषद्भेदो दृश्यते। श्रुतिस्मृतिन्यायेति प्रस्थानत्रयान्तर्गतास्सर्वेऽपि ग्रन्था व्याख्योपव्याख्यया व्याख्याताः। अद्वैतवेदान्तसाहित्ये प्रस्थानत्रयान्तर्गता अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादकाः प्रायः पञ्चशताधिकाः सव्याख्या निर्व्याख्याश्च विभिन्नैराचार्यैः कृता ग्रन्था उपलभ्यन्ते।[2] एते च प्रकरणग्रन्थाः सिद्धान्तमात्रप्रदर्शनपराः, वादप्रधानखण्डनमण्डनपराः अनुभवात्मक-भावाविष्करणपराः काव्यशैल्या सिद्धान्तप्रदर्शनपराश्चेति चतुर्धा विभक्तुं शक्यन्ते। एते सर्वेऽपि –

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम्।
प्राहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः॥[3]

इति लक्षणान्विताः प्रकरणग्रन्थस्थानं लभन्ते। अद्वैतमतप्रतिपादका एते ग्रन्थाः प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च विभिन्नहस्तप्रतिसङ्ग्रहालयेषूपलभ्यन्ते। ते च

---

१ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्, १.४.४०२

२ द्रष्टव्यम् - अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः पृ. ११४

३ पाशुपतब्रह्मोपनिषत्, २८.२१

र.तङ्गस्वामिमहोदयेन स्वकीये "अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः" इत्याख्ये ग्रन्थे समासेन उल्लिखिताः सन्ति।

अद्वैतवेदान्तवाङ्मये कृष्णकृतकैवल्यदीपिका -

यद्यपि एतेषु प्रकरणग्रन्थेषु बहवो ग्रन्थाः विद्वद्वरेण्यैः संशोधनपुरःसरं प्रकाशिताः तथापि ग्रन्थ-तमिल-तेलुगु-कन्नड-शारदा-देवनागरीप्रभृतिषु नैकासु लिपिषु विरचिता एते ग्रन्थाः प्रकाशिता अप्रकाशिताश्च विभिन्नेषु प्राच्यविद्याग्रन्थालयेषूपलभ्यन्ते। अमीषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते नैके वेदान्तविषया ये मुमुक्षूणां नितरामुपयोगिनस्सन्ति। अतीव सरलया रीत्या विविधदृष्टान्तपुरस्सरं, विभिन्नमतसिद्धान्तोपवर्णन - पूर्वकमद्वैतमतस्य श्रेष्ठ्यमुपादेयत्वं च वर्णयन्त इमे न्यायप्रमाणोपबृंहिताः प्रकरणग्रन्थाः शास्त्रप्रमेयं स्फुटं प्रबोधयन्ति। तादृशनिबन्धेष्वेकमिदं ग्रन्थरत्नं कृष्णकृतं "कैवल्यदीपिका" नाम यदद्यावध्यप्रकाशितं निगूढमिवासीत्।

कैवल्यदीपिका इति संज्ञकाः त्रयो ग्रन्थाः संस्कृतवाङ्मये विद्योतन्ते। एतेषां विवरणं निम्नरूपेण वर्तते -

(१) बोपदेवविरचितस्य "भागवतमुक्ताफलम्" इत्याख्यग्रन्थस्य हेमाद्रि-विरचितव्याख्यायाः नाम "कैवल्यदीपिका" वर्तते। इयं व्याख्या कलकतानगरे १९२० तमे प्रकाशिता इति N.C.C. तः ज्ञायते।[४]

(२) कैवल्यदीपिका इत्याख्योऽपरो ग्रन्थः बोधानन्देन चतुर्षु अध्यायेषु ग्रथितः। असौ बोधानन्दो द्रविडदेशीयपञ्चनद -(तिरुवयार)-क्षेत्रवासी ब्रह्मानन्दयतिशिष्यः अष्टादशशतकीय इति ज्ञायते।[५] अस्याः कैवल्यदीपिकाया व्याख्या नारायणप्रिययत्यपराभिधानदुर्गाप्रसाद-

---

४ New Catalogus Catalogorum, Vol. V, P.77

५ अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः पृ. ३६७

यतिना "स्नेह" नाम्नी कृता वर्तते। सव्याख्या इयं कैवल्यदीपिका MGOML मध्ये R.2934 ग्रन्थक्रमाङ्के दृश्यते।[६] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशे ग्रन्थोऽयम् अमुद्रितः इति सूचितम्।

ब्रह्मानन्दापराभिधानकृष्णानन्दयतेश्शिष्यकृष्णकृता कैवल्यदीपिका मद्रासस्य अण्यारहस्तप्रतिग्रन्थालये प्राप्यते। अस्याः कैवल्यदीपिकायाः स्वोपज्ञप्रभाव्याख्या अपि तत्र उपलभ्यते। अयं ग्रन्थः तमिलकविताण्डव-रायस्वामिविरचितस्य कैवल्यनवनीतस्य संस्कृतीकरणरूप इति N.C.C. मध्ये लिखितं वर्तते। अस्य ग्रन्थस्य मूलमात्रं संस्कृतसंस्करणम् अपूर्णरूपेण १९३३ तमे वर्षे कुम्भकोणं नगरे प्रकाशितम्। तमिलसंस्करणं १९४० तमे वर्षे पालघाटनगरे प्रकाशितम्, यत्र कवेः नाम शङ्कुकविः इति दृश्यते।

कृष्णःकः? -

सुमहत्संस्कृतवाङ्मये प्रायो द्विशतं कृष्ण इति नाम अभिदधानाः तारका विलसन्ति।[७] एतेषु बहूनां देशकालादिपरिचयो कृतित्वव्यक्तित्वविषयक-विस्तारो न ज्ञायते। केषाञ्चन नाममात्रत्वेन प्रसिद्धत्वात् तेषां स्थितिरेव सन्देहास्पदा भवति। अतस्सर्वेषां परिचय इदमित्थमेव इतिरूपेण दातुं दुःशकम्। तत्र अद्वैतवेदान्तवाङ्मये एव द्वादशाधिकाद्वैताचार्याः कृष्ण इति संज्ञया वेदान्तसाहित्येतिहासकोशग्रन्थेषु उट्टङ्कितास्सन्ति।[८] एतेषां नामानि क्वचित् कृष्णः, कृष्णगुरुः, कृष्णपण्डितः, कृष्णगिरिः, कृष्णशर्मा, श्रीकृष्ण इति रूपेण वर्तन्ते। प्रकृतमातृकाया कर्ता कृष्णः क इति ज्ञातुं ये केचन विषया विरलतया कथञ्चिद् दृष्टिपथम् आगताः तान् समवलम्ब्य तथा

---

६ New Catalogus Catalogorum, Vol. V, P.78

७ द्रष्टव्यम् - New Catalogus Catalogorum, Vol. IV, P. 284-366.

८ द्रष्टव्यम् - अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः पृ. ४५७

ग्रन्थकर्त्रा ग्रन्थारम्भे ग्रन्थसमाप्तौ पुष्पिकायाञ्च यावन्तो निजपरिचयानुकूला निर्देशा विहिताः तानेवाधारीकृत्यात्र तदीयः परिचयः समुपस्थाप्यते।

मातृकायामस्यां ग्रन्थकारो न कुत्रापि स्वनाम उल्लिलेख। महति कालार्णवे निमग्नः कविपुङ्गवः कैवल्यदीपिकाप्रणेता वेदान्तविचक्षणः कृष्णः कस्मिन्समये कतमं जनपदं जन्मना भूषितवानिति निश्चेतुं किञ्चिद् दुःशकमेव। अस्या मातृकायाः कर्तुर्नाम क्वचित् "कृष्णः", क्वचित् "कृष्णगुरुः", क्वचिच्च "कृष्णपण्डितः" इति प्राप्यते। तद्यथा – अड् यारग्रन्थालयस्थशोधकेन्द्रे विद्यमानायां ग्रन्थसूच्यामस्याः कर्ता "कृष्णः" इति निर्दिष्टम्।[९] मद्रासविश्वविद्यालयात् प्रकाशिते N.C.C. मध्येऽपि अस्याः कर्तुर्नाम "कृष्णः" इत्येवास्ति। मद्रासराजकीयप्राच्यविद्या-पुस्तकालयात् प्रकाशितायां न्यायचन्द्रिकायामस्याः ग्रन्थकर्तुर्नाम "कृष्णगुरुः" इति लिखितमस्ति।[१०]

र. तङ्गस्वामिसम्पादिते अद्वैतवेदान्तेतिहासकोशे "कृष्णः", "कृष्णपण्डितः" इति उभयथा नामनिर्देशोऽस्ति।[११] अस्या मातृकायाः पुष्पिकावाक्येऽपि "इति श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दयतीन्द्रचरणारविन्दमकरन्दतृप्त-स्वान्तेन कृष्णेन विरचितेयं कैवल्यदीपिका समाप्ता" इति निर्दिष्टमस्ति।[१२] एवं विभिन्नमतेषु सत्सु मातृकाया अस्याः कर्ता "कृष्णः" इति निश्चीयते। अतो ग्रन्थकर्तुर्नाम कृष्ण इत्येव सुसङ्गतम्। यद्यपि एतस्य पाण्डित्यं वैदुष्यञ्च समवलम्ब्य आदरात् "कृष्णपण्डितः" इति नामकरणं क्वचित्कृतं स्यात्, तथाप्यत्र ग्रन्थकर्तुः नाम "कृष्णः" इत्येव लिखितमस्ति। व्यवहारे लेखने च "कृष्णः", "कृष्णपण्डितः" इति उभयथोल्लेखोऽस्ति।एतस्य इतरग्रन्थानां

[९] Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Adyar Library, Vol. IX, P. 790-791.

[१०] न्यायचन्द्रिका, पृ. २३

[११] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः पृ. ३२७

[१२] कैवल्यदीपिकामातृकायाः पुष्पिकावाक्यम्।

प्रामाणिकरीत्या उपलब्ध्यभावे सत्यपि इतरेतिहासकोशग्रन्थेषु, सन्दर्भग्रन्थेषु, कोशग्रन्थेषु च तस्य परिचयः प्राप्यते।

अयं कैवल्यदीपिकाकारः कृष्णपण्डितः ब्रह्मानन्दापराभिधान-कृष्णानन्दयतेश्शिष्यः आसीत्। स्वगुरुविषये ग्रन्थकारोऽयं स्वयं कैवल्यदीपिकायामित्थं ब्रूते –

अमृतमतुलनित्यानन्दसान्द्रस्वरूपं
विदितसकलवेदान्तार्थतात्पर्यनिष्ठम्।

मृदितसकलदोषं मोक्षकामैः सुसेव्यं
गुरुवरमहमीडे कृष्णसंज्ञं यतीन्द्रम्॥[१३] **इति।**

अपि च मातृकाया द्वयोः प्रकरणयोः आरम्भे अन्ते च "**श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दस्वामिने नमः**" इत्यनेन वाक्येन ज्ञायते यदस्य गुरोर्नाम ब्रह्मानन्दः।[१४] ग्रन्थस्यान्तेऽपि अयं ग्रन्थकारः स्वगुरुम् अनुस्मृत्य स्वकृतार्थतां दर्शयति। तत्रायं स्पष्टं द्योतयति यदस्य गुरोः नाम ब्रह्मानन्दः वर्तते। यथा – "**ब्रह्मानन्दाद्यतीन्द्रादपि विपुलकृपां प्राप्य मुक्तो धरण्याम्**[१५]" इति। तथैव प्रभाव्याख्यायाम् अयम् अवादीद्यदस्य गुरुः यतीन्द्रो ब्रह्मानन्दः अन्वर्थनामा वर्तते। अस्य स्वगुरुविषये अतीव निष्ठा वर्तते। स्वगुरुम् अयं "**विदितसकलवेदान्तार्थतात्पर्यनिष्ठम्**" इतिरूपेण जीवन्मुक्तः इति मनुते।ब्रह्मानन्दस्य अपरं नाम कृष्णानन्दयतिः इत्यस्ति।[१६] "**गुरुवरमहमीडे**

[१३] कैवल्यदीपिकायाः प्रभाव्याख्यायाः मङ्गलाचरणे।

[१४] द्रष्टव्यम्- मातृकाया उभयोः प्रकरणयोः अन्तिमो भागः।

[१५] कैवल्यदीपिकाया, २.१७२

[१६] "The author who calls himself as Krishna was the pupil of Krishnanand Yati alias Brahmananda Yati.", - Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library, Vol. IX. Page 790-92

कृष्णसञ्ज्ञं यतीन्द्रम्[१७], "**नत्वा श्रीकृष्णयोगीन्द्रपादपङ्केरुहद्वयम्**[१८]"। एकत्र अयं ग्रन्थकारो "**नमामि तान् शङ्करपूज्यदेशिकान्**[१९]" इति पद्येन स्वगुरुनमस्कुर्वन् गुरोः विशेषणम् "देशिकः" इति प्रयुक्तवान्। अपि च समग्रे ग्रन्थे अनेन गुरोः विशेषणत्वेन "देशिकः, वरदेशिकः" इत्यादीनि विशेषणानि प्रयुक्तानि। यद्यपि एवं भवितुमर्हति यदेकं नाम विद्यागुरोः एकञ्च दीक्षागुरोः इति किन्तु अस्मिन् विषये प्रबलतरं किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते। किन्तु ब्रह्मानन्दस्वामिनः अपरं नाम कृष्णानन्दयतिः कृष्णयोगीन्द्रो वा अस्मिन् विषये कानिचन प्रमाणानि सन्ति।[२०] अयमपि कृष्णानन्द इति नामधेयं स्वगुरुं बहुत्र ब्रह्मानन्द इति सम्बोधयति।[२१]

अस्य ग्रन्थकारस्य वंशविषये साक्षात् प्रमाणं विवरणञ्च नोपलभ्यते तथापि ग्रन्थकारेण प्रणीतासु कृतिषु एतद्विषये ईषन्निर्देशः प्राप्यते। तद्यथा अनेन कृष्णेन विरचितायाः "मुनिभावप्रकाशिका" इति भगवद्गीताव्याख्याया आद्येषु पद्येषु एष सङ्केतयति यत् स भारद्वाजगोत्रीयनृसिंहगुरोः पुत्रः, श्रीरामदेशिकस्य भागिनेयः च। स्वीयमातुलाद् व्याकरणमीमांसावेदान्ताद्यनेकशास्त्राणामध्ययनञ्चकार।[२२]

---

[१७] कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या, २

[१८] कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या, ४

[१९] कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या- मङलाचरणे तुरीयश्लोकः

[२०] द्रष्टव्यम्- अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः, पृ. ३२७; New Catalogus Catalogorum, Vol. IV, P. 293.

[२१] (१) मातृकायाः आरम्भे अन्ते चायं ग्रन्थकारः "श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दस्वामिने नमः" इति स्वगुरुं नमस्कुर्वन् कृष्णानन्दब्रह्मानन्दयोरभेदं दर्शयति। (२) कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या इत्यत्र द्वितीयप्रकरणस्य प्रथमो मङ्गलाचरणश्लोको द्रष्टव्यः।

[२२] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशःपृ. ३२७

कृष्णस्य देशः कालश्च -

अस्य कृष्णस्य जन्मदेशः कः? इति विचारे क्रियमाणे प्रायः सर्वेषां विदुषां मतैक्यमस्ति यदयं दक्षिणदेशीयः आसीत्। अत्र मातृकायाम् अयं ग्रन्थकारः स्वजननस्थानविषये न कुत्रापि निरदिक्षत्। अतः एतस्य जन्मस्थानविषये प्राथमिकं प्रमाणं तु किमपि नास्ति तथापि कानिचन गौणप्रमाणानि अस्य कृष्णस्य जन्मदेशविज्ञानाय प्रामाण्यं भजन्ति। तत्र प्रथमं प्रमाणमस्ति मातृकायाः लेखनशैली। मातृकायां प्रायः बहुत्र लकारस्य स्थाने ळकारस्य प्रयोगो विहितः। एतादृशः प्रयोगः प्रायः दाक्षिणात्यानां भवति। द्वितीयं प्रमाणमस्ति अद्वैतवेदान्त-साहित्येतिहासकोशग्रन्थे निबद्धोऽस्य परिचयः। र. तङ्गस्वामिमहोदयः स्वकीये अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशे लिखति यत् "ब्रह्मानन्दा-पराभिधानकृष्णानन्दयतेश्शिष्योऽयं कृष्णपण्डितः दक्षिणदेशीय-स्तमिलभाषायास्साहित्ये च निष्णातश्चोलदेश-वासीति ज्ञायते"।[२३]तृतीयं प्रमाणमस्ति यदनेन कृष्णपण्डितेन विरचितः कैवल्यदीपिका इत्ययं ग्रन्थः तमिलभाषायां ताण्डवरायस्वामिना विरचितस्य कैवल्य-नवनीताख्यस्य संस्कृतीकरणरूपः पद्यबद्धो वर्तते इति केषाञ्चन मतम्[२४]। अयं ताण्डवरायस्वामी दक्षिणदेशीय आसीदिति विदुषां मतमस्ति। अतोऽयं कृष्णपण्डितोऽपि दक्षिणदेशीयः इति निर्णेतुं शक्यते।

प्रायः संस्कृतविदुषां शास्त्रकाराणाञ्च कालः कालगर्भे विलीन एव वर्तते इति ज्ञातपूर्वमेव समेषां संस्कृतपण्डितानाम्। अतः प्राचीनशास्त्रकाराणां कालनिर्धारणं किञ्चिद् दुःशकमेव वर्तते। एतद्विषये साहित्यरत्नाकरस्य अध्ययनात्मकभागे वेम्पटिकुटुम्बशास्त्रिणो लिखन्ति यत् "पूर्वेषां रचनाव्यासङ्गः स्वमतिवैशद्यैकप्रयोजन आसीत्। मुद्रणादीनाम् अभाववति

---

[२३] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः पृ. ३२७

[२४] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः पृ. ३२७

तस्मिन् काले तादात्विकोपलब्धेषु ग्रन्थेषु गुणदोषौ परिशील्य तौ सम्यगाकलयितुं तद्विषयविचारविषया ग्रन्थास्तैर्व्यरच्यन्त। अपि च स्वनाम्न उद्घाटनमपि दोषाय अकल्पत तस्मिन् काले, किमुत देशकालादिसङ्कीर्तनम्। अतश्च ग्रन्थस्थविषयविमर्शनदृष्टीनां तेषां नासीत् ततोऽप्यप्रधानेषु कालादिनिरूपणेष्वास-क्ति-रावश्यकताच.[२५]" इति। प्रकृतमातृकाकारोऽपि स्वमातृकायां कुत्रचिदपि स्वदेशकालावधिकृत्य स्पष्टरूपेण न किञ्चिद् अलिखत्। तस्मात् प्रमाणान्तरैः एष विषयो निश्चेतव्यो भवति।

ग्रन्थकारस्य कालविषये साक्षात्प्रमाणस्य अनुपलब्धत्वात् पारम्परिकप्रमाणानि इह शरणीक्रियन्ते। मातृकाग्रन्थोऽयं तमिलभाषायां ताण्डवरायस्वामिना विरचितस्य कैवल्यनवनीतस्य संस्कृतीकरणरूपः पद्यबद्धोऽस्तीति केचन।.[२६] मतमेतत् प्रामाणिकमप्यस्ति। अतोऽस्य कालः अष्टादशशताब्दिरिति निर्णेतुं शक्यते। यतो हि ताण्डवरायः सप्तदश-अष्टादशशतकीयः चोलदेशीयो नन्निलग्रामवासी नारायण-सरस्वतीशिष्यः आसीत्।.[२७] केचित्तु ताण्डवरायस्वामिनं तिरुवानैक्कावलगोपालशास्त्रिणः प्राप्तविद्यं, नारायणगुरोः प्राप्तदीक्षं, परमशिवेन्द्रशिष्यं सदाशिवब्र-ह्मेन्द्रसतीर्थ्यञ्च भणन्ति।.[२८] अतः सर्वथापि तमिलकविताण्डवरायस्वामिनः अर्वाचीनोऽयं कैवल्य-दीपिकाकारः कृष्णपण्डितः अष्टादशशतकीयः (१८००

[२५] साहित्यरत्नाकरः, पृ. १२

[२६] "एतदीय ग्रन्थः कैवल्यदीपिकाख्या। स च तमिलभाषायां ताण्डवरायस्वामिना विरचितस्य कैवल्यनवनीताख्यस्य संस्कृतीकरणरूपः पद्यबद्धः ग्रन्थः" – अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहास-कोशः पृ. ३२७

[२७] http://www.newkaivalyanavaneetham.blogspot.in/2011/07/kaivalya-navaneetham-in-contemporary.html. Accessed on 28.08.2014

[२८] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः पृ. ३२७

A.D.) इति तर्कयितुं शक्यते। तर्केणानेन ग्रन्थकारस्यास्य समयो ख्रीष्टवर्षस्याष्टादशशताब्द्या मध्यमभाग इति निर्धारितो भवति।

अनेन कृष्णपण्डितेनाऽऽहत्य कियन्तो ग्रन्था रचितास्तत्तु नैव पूर्णतया निर्धारयितुं शक्यं तथाऽपि विभिन्नप्राच्यहस्तप्रतिग्रन्थालयानां सूचिभिः ज्ञायते यदनेन ग्रन्थकर्त्रा इमे ग्रन्था विरचितास्सन्ति कैवल्यदीपिका स्वोपज्ञप्रभाव्याख्यायुता, प्रत्यक्स्वप्रकाशत्ववादः, भगवद्गीता-व्याख्या मुनिभावप्रकाशिका, गोपिकागीत-व्याख्या – मुनिभावप्रकाशिका, अद्वैत-सुधाबिन्दुः, छान्दोग्योपनिषत्कारिकाः च।

कृष्णस्य वैदुष्यम् -

"श्रीमच्छारीरभाष्यादिकसकलमहाशास्त्रदुग्धाब्धिमध्या-
दादायात्यन्तसारं पय इव सुवचः कुम्भलक्षैर्भृतं यत्।

पूर्वाचार्यैस्तदद्य प्रकरणविधया वच्मि कैवल्यसर्पिः
प्राज्ञानामश्नतां यद्भवविषयरसो न स्वदेन्मानसाय" ॥.[२९]

इति वचनानुसारेणासौ कृष्णः पदवाक्यप्रमाणशास्त्रज्ञः आसीत् इत्यभ्यूहितं शक्यते। अस्य प्रामाणिकरीत्या एकस्यैव ग्रन्थस्योप-लब्धिसत्वात् अयं कैवल्यदीपिकाग्रन्थ एव कृष्णस्य वैदुष्यविषये निदर्शनं भवति।

(१) "मुनिभावप्रकाशिका" इति भगवद्गीताव्याख्याया आद्येषु पद्येषु एष सङ्केतयति यत् एषः स्वीयमातुलाद् व्याकरणमीमांसावेदान्ताद्यनेक-शास्त्राणामध्ययनञ्चकार।.[३०]

(२) अद्वैतवेदान्ततत्त्वानाम् सरलरीत्याऽऽविष्करणे तदुचितेतरव्याकरण-न्याययोगमीमांसादिशास्त्राणां प्रमेयांशानाम् उदाहरणरूपेण प्रथनेन

[२९] कैवल्यदीपिका, १.६

[३०] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशःपृ. ३२७

अस्य सकलशास्त्रावबोधः स्फुटीभवति। समग्रकैवल्यदीपिकायां तद्व्याख्यायाञ्च अनेन प्रायः शताधिकार्षग्रन्थानां उदाहरणानि दत्तानि, यत्र सार्धत्रिशताधिकार्षोक्तीनां समुच्चयो वर्तते।

(३) कैवल्यदीपिकायाः उभयोः प्रकरणयोः अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तान् स्पष्टीकुर्वन् असौ कृष्णः प्रायः पञ्चाशदधिकोपनिषदः उदाजहार। तेनास्य औपनिषदं ज्ञानं तत्पाटवञ्च सिद्ध्यति। अत्रायं ग्रन्थकारस्य वैशिष्ट्यं यदनेन प्रसिद्धोपनिषनिषद्भिः सह अप्रसिद्धोपनिषदामपि बहुत्र उद्धरणं दत्तम्।

(४) विहितकर्मणामुपयोगविषये अद्वैतमतं स्पष्टयन् अयं मीमांसासिद्धान्तानपि उट्टङ्कयति तस्मात् मीमांसायामपि अस्याधिकोऽभिनिवेशोऽस्ति इति ज्ञातुं शक्यते।

(५) ग्रन्थकारोऽयम् आर्षवाङ्मयस्य बहूनि आख्यानानि अनूद्य वेदान्तराद्धान्तान् स्पष्टयन् योगवासिष्ठमहाभारतपुराणाद्यार्षग्रन्थानां बहून्युदाहरणानि उदाजहार।[३१]

कैवल्यदीपिकायाः परिचितिः -

अद्वैतवेदान्तस्य प्रकरणग्रन्थेष्वेवमिदं ग्रन्थरत्नं "कैवल्यदीपिका" इति नामाङ्कितं यदद्यावध्यप्रकाशितं निगूढमिवासीत्। ग्रन्थोऽयमतीव सरलो बालबोधाय अद्वैतदर्शनस्य सारार्थव्युत्पादकः सारगर्भितश्च। अस्याः कैवल्यदीपिकायाः "प्रभा" इत्याख्या व्याख्यापि मूलकृता कृता वर्तते[३२]। समग्रसंस्कृतवाङ्मयानुशीलनेनेदं ज्ञायते यदस्मत्सम्प्रदायविदां ग्रन्थकर्तॄणाञ्च तत्तद्ग्रन्थप्रणयने कोऽपि हेतुरासीत्। तत्र बालानां सुखबोधः, यशःप्राप्तिः,

[३१] द्रष्टव्यम् - कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या, १.९७

[३२] "नत्वा श्रीकृष्णयोगीन्द्रपादपङ्केरुहद्वयम्। भक्त्या कैवल्यदीपस्य कुर्वे व्याख्यां प्रभाभिधाम्" इति प्रभाटीकायाम्

राजाज्ञापालनम्, सुहृदुपकृतिः, शिष्योपकृतिः, गुरोराज्ञापालनम्, स्वानुभावकथनम्, पुण्यसम्पादनम् इत्येवं विविधानि कारणानि ग्रन्थप्रणयने व्याख्यानिर्माणे च दरीदृश्यन्ते। अत्रापि कृतार्थेन स्वान्तःतृप्तेन कृष्णेन मुमुक्षूणां स्वशिष्याणां च बोधसिद्धये अद्वैततत्त्वानुभूत्यै ग्रन्थोऽयं व्यरचीति ज्ञायते। सरलभाषायां सुबोध्यशब्दप्रयोगेण सरलश्लोकैश्च प्रत्येकं विषयस्य सरलं वर्णनं कृतमस्ति।

ग्रन्थाभिधानम् –

अस्या मातृकायाः आरम्भे ग्रन्थसमाप्तौ पुष्पिकावाक्ये च "**कैवल्यदीपिका**" इति ग्रन्थसंज्ञा ग्रन्थकारेण स्पष्टं प्रोच्यते। ग्रन्थस्य आरम्भे हि – "**कैवल्यदीपिकाग्रन्थप्रारम्भः**" इति उदित्वा ग्रन्थस्यान्ते "**इति श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दयतीन्द्रचरणारविन्दमकरन्दतृप्तस्वान्तेन कृष्णेन विरचितेयं कैवल्यदीपिका समाप्ता**[३३]" इत्यनेन ग्रन्थसञ्ज्ञा स्फुटीकृता।

एवममेव अन्येषु स्थलेष्वपि अस्या मातृकाया अभिधानं "कैवल्यदीपिका" इति स्पष्टमेव निबध्यते।[३४] तथापि मातृकाया अस्या अभिधानविषय ईषद्भेदो दृग्गोचरो भवति विभिन्नेषु स्थलेषु। क्वचित् "कैवल्यदीपिका" क्वचिच्च "कैवल्यदीपः" इति। यथा र. तङ्गस्वामिशर्मविरचिते अद्वैतवेदान्तसाहित्यकोशे अस्या मातृकायाः "कैवल्यदीपिका" इति नाम लिखितमस्ति।[३५] एकत्र ग्रन्थकर्त्रा प्रभाव्याख्यायां ग्रन्थास्यास्य अभिधानं "कैवल्यदीपः" इति ईरितम्।[३६] अथ च टि. चन्द्रशेखरमहोदयेन

[३३] कैवल्यदीपिका, ग्रन्थान्ते पुष्पिका।

[३४] द्रष्टव्यम्- Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Adyar Library, Vol. IX, P.790-791.

[३५] अद्वैतवेदान्तसाहित्येतिहासकोशः, पृ. ३२७

[३६] "भक्त्या कैवल्यदीपस्य कुर्वे व्याख्यां प्रभाभिधाम्" – कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या,मङ्गलाचरणपद्यम्।

सम्पादितायां न्यायचन्द्रिकायां "कैवल्यदीप" इत्यभिधानं प्राप्यते।[३७] किन्तु N.C.C. मध्ये अस्य ग्रन्थस्य नाम "कैवल्यदीप(पिका)" इति रूपेण दृश्यते।[३८] तथा अड्यारहस्तप्रति-ग्रन्थालयस्य ग्रन्थसूच्याम् अस्य ग्रन्थस्य नाम "कैवल्यदीपिका" इति प्राप्यते।[३९] अत उपलब्धैः प्रमाणैः ग्रन्थस्यास्य पुष्पिकावाक्येन च ग्रन्थस्यास्याभिधेयं "कैवल्यदीपिका" इति स्पष्टमेव प्रतीयते। कैवल्यं नाम एकत्वम्, मोक्षः अद्वितीयब्रह्मभावापत्तिश्च। यथोक्तं भाष्यकारैः "**मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कार्यान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भवति**[४०]" इति। सङ्क्षेपशारीरकटीकायामपि "**कैवल्यं वस्तुतोऽद्वितीयत्वमसङ्गत्वम्**[४१]" इति। अतः केवलस्य भावः कैवल्यम्[४२], तद्दीपयति = प्रकाशयति या सा कैवल्यदीपिका इति ग्रन्थसञ्ज्ञा सार्थक्यं भजते।

ग्रन्थविषयः –

अस्मिन् ग्रन्थे आहत्य कियन्ति पद्यानि सन्तीति विषये ग्रन्थान्ते ग्रन्थकारेण न कश्चिन्निर्देशः कृतः। अतः उपलब्धमातृकानुसारं अस्मिन् ग्रन्थे चतुरशीत्युत्तरद्विशतश्लोकाः (२८४) वर्तन्ते। तत्र प्रथमतत्त्वप्रदीपप्रकरणे १०८ श्लोकाः, द्वितीये संशयच्छेदप्रदीपप्रकरणे १७६ श्लोकाः सन्ति। एतैः

[३७] न्यायचन्द्रिका, पृ. २३. Government Oriental Manuscripts Library, Chennai.

[३८] New Catalogus Catalogorum, Vol.V, P.77

[३९] Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in Adyar Library, Vol. IX, Page 790-791.

[४०] ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, ४.१.१९

[४१] सङ्क्षेपशारीरिक-अन्वितार्थप्रकाशिकाटिका ३.१८६

[४२] वाचस्पत्यम्, पृ. २२५६

चतुरशीत्युत्तरद्विशतसङ्ख्यातैः श्लोकैः कैवल्यदीपिकाया विविधाऽद्वैतविषयाः सारल्येन विशदीकृताः। पद्यानां भाषा सरलाऽस्ति तेनास्य ग्रन्थस्यान्वयार्थबोधः सरलतया सञ्जायते।

अस्य ग्रन्थस्य नाम्नैवास्य विषयः क इति जिज्ञासा समाधीयते यदस्यां कैवल्यदीपिकायां कैवल्यविषयः प्राधान्येन वर्णितोऽस्ति। तदनुसारमेव कैवल्यमस्य ग्रन्थस्य वेद्यविषयत्वेनावतिष्ठते। स्वयञ्चापि ग्रन्थकारेण ग्रन्थारम्भेऽभिहितं यदस्मिन् ग्रन्थे कैवल्यसुखानुभवार्थं बालानां सुखबोधाय च शारीरकभाष्यादीनां सङ्ग्रहो वर्तते।[४३] शास्त्रैकवेद्यस्वस्वरूपकैवल्यानुभवस्य प्राधान्येन निरूपणेऽपि नाऽन्यविषयाणामत्र सर्वथाऽभावोऽस्तीति वक्तुं पार्यते। यतो हि कैवल्यानुभवस्य साधनत्वेन परिगणितानां साधनचतुष्टयम्, अध्यासः, पञ्चीकरणप्रक्रिया, अध्यारोपापवादः, पञ्चकोश इत्यादीनां विषयाणामपि यथायथं वर्णनमत्रोपलभ्यते। अत्र ग्रन्थकारेणैव प्रकरणविभागं कृत्वा श्लोकाः स्वोपज्ञप्रभाख्या व्याख्या च लिखिता। ग्रन्थस्य प्रथमे प्रकरणे अतीव सरलरीत्या अद्वैतसिद्धान्तान् प्रतिपादयति ग्रन्थकारः। ये च विषयाः कठिनाः सन्ति तत्र पौनःपुन्येन शिष्यमुखेन प्रश्नान् उद्भाव्य विभिन्नोदाहरणपूर्वकं दुरवगाहविषयमपि सरलतया समाधत्तेऽयं ग्रन्थकारः।

ग्रन्थकारेण कैवल्यदीपिका इति ग्रन्थोऽयं प्रकरणविभागद्वारा विभक्तो वर्तते। अत्र प्रकरणद्वये अद्वैतवेदान्तसम्बन्धिनो विविधा विषया निरूपिताः। स्वयं ग्रन्थकर्ताऽपि निरूपयति यदसौ ग्रन्थः द्वयोः प्रकरणयोः विभक्तो वर्तते।[४४] एवमसौ ग्रन्थो गुरुशिष्यप्रणाल्यां प्रश्नोत्तरशैल्या अद्वैततत्त्वानि

[४३] "श्रीमच्छारीरभाष्यादिकसकलमहाशास्त्रदुग्धाब्धिमध्यादादायात्यन्तसारं पय इव सुवचः कुम्भलक्षैर्भृतं यत्।
पूर्वाचार्यैस्तदद्य प्रकरणविधया वच्मि कैवल्यसर्पिःप्राज्ञानामश्नतां यद्भवविषयरसोन स्वदेन्मानसाय॥ - कैवल्यदीपिका, १-६

[४४] "कैवल्यपूर्वनवनीतसमाह्वयं तत् शास्त्रं द्विधा हि पटलं रचयामि चैकम्।

प्रतिपादयन् उपनिषत्प्रमाणपूर्वकम-द्वैतसिद्धान्त-सम्बन्धिसंशयान् छिनत्ति। अस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोत्तरशैली ग्रन्थकारस्य वैशिष्ट्यं वर्तते। प्रश्नोत्तरशैल्या लिखिताः ग्रन्थाः सिद्धान्तार्थवगमने महदुपकुर्वते। अस्मिन् ग्रन्थे प्रथमप्रकरणस्य नाम तत्त्वप्रदीपप्रकरणम्, द्वितीयप्रकरणस्य नाम संशयच्छेदप्रदीपप्रकरणञ्चेति वर्तते।[४५] प्रकरणं नाम ग्रन्थविशेषस्य सञ्ज्ञा।

उपलब्धमातृकयोः विवरणम् –

उपलब्धैः प्रमाणैः कैवल्यदीपिकाकर्ता अष्टादशशतकीयः इति विज्ञायते। अस्य ग्रन्थस्य रचनापि एतस्मिन् काले समभवदिति अभ्यूहितुं शक्यते। एवञ्च सार्धद्विशतवर्षेभ्यः पूर्वं रचितस्य ग्रन्थस्य ग्रन्थकर्तृस्वाक्षररूपं (Autograph) लेखनन्तु प्रायशो नोपलभ्यते। प्राचीनरचनानां पाठा अस्माभिः प्रतिलिपिद्वारेण (Transcript Copy) प्राप्यन्ते। सर्वेषु प्रतिलिपिकारेषु न तथा पूर्णा साभिनिवेशकर्तव्यनिष्ठा भवति, न वा पूर्णा योग्यता। अतः प्रतिलिपिपरम्परायां मातृकायाः पाठ उत्तरोत्तरमधिकाधिकं विकृतो भवन् परिवीक्ष्यते। अतः पाठसम्पादनावसरे प्रतिलिपिकारकृतानि इमानि परिवर्तनान्यपि अवधेयांशा भवन्ति। साम्प्रतम् मातृकाद्वयमुपलभ्यते। मातृकाद्वयमपि अवश्यं मातृकापरम्परातः एव प्रतिलिपिकृतं सम्प्राप्तमिति वक्तुं शक्यते।

मद्रासनगरस्थ-अडयारहस्तग्रन्थसङ्ग्रहायलशोधकेन्द्रे मया द्वे मातृके उपलब्धे। इतोऽपि एका अपरा मातृका मदुरानगरवास्तव्यः श्रीमतः एम्.आर्. सुन्दररमणशास्त्रिवर्यस्य सविधे आसीत् यां मातृकामाधारीकृत्य

तत्त्वप्रदीपमपरं किल संशयान्धकारप्रदीपमिति सद्गुरुपादभक्त्या॥"–कैवल्यदीपिका, १-७

[४५] कैवल्यदीपिका, १-७

अड् यग्रन्थालस्य पण्डितैः कर्गजमातृका परिलिखिता।[४६]मूलमातृकेयं सम्प्रति अनुपलब्धा अस्ति। तस्याः प्रतिलिपिः प्राप्यते। मद्रासविश्वविद्यालयेन प्रकाशिते New Catalogus Catalogorum मध्येऽपि कैवल्यदीपिकायाः मूलग्रन्थरूपेण व्याख्यारूपेण च द्वे मातृके एव स्तः इति लिखितमस्ति।[४७] अड् यर्हस्तप्रतिसङ् ग्रहालयस्य मातृकाग्रन्थ-सूच्याम् अस्या मातृकाया विवरणं निम्नरूपेण प्राप्यते.[४८] -

ग्रन्थः - कैवल्यदीपिका (प्रभाव्याख्यासहिता)

ग्रन्थकर्ता - कृष्णः

आरम्भः - यस्याङ्घ्रिपद्मविगळन्मकरन्दसारो
जीवेश्वरैक्यदृढताकृतिवज्रलेपः।

न्यग्रोधमूलनिलयाय नमः परस्मै धाम्ने
स्वमौनपरिबोधिततत्त्वभूम्ने॥१॥

समाप्तिः – शीतं तापत्रयादिदुःखनिवृत्तिकरं श्रीगुरुपाद-पङ्कजतीर्थं मूर्ध्ना उत्तमाङ्गेन सर्वदा बिभ्रतां भूगतसर्वतीर्थपयसां गङ्गादिनदीतीर्थानम् अवगाहनजं फलं यथा तद्वद् ये कैवल्याभिधं शास्त्रं प्रकरणं प्रबोधप्रदं विवेकविज्ञानजनकं पठन्ति, अधीय केळिं मननादेरप्युपलक्षणम्, ते

[४६] कर्गजमातृकायाः (Adyar Library 10.F.18) अन्ते एवं लिखितमस्ति – Collected by R.S.Harihara Sastri and Y. Venkataramana Sastri from the original MS of M.R. Sundara Rama Sastri, Madura. 8th January 1916

[४७] द्रष्टव्यम् - New Catalogus Catalogorum, University of Madras, Vol.5, Page 77.

[४८] द्रष्टव्यम् – Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscript in Adyar Library, Vol. IX, Page 790-92.

सर्वपरिपूर्णसौख्यमुदिता भूमानन्दसमुद्रनिमग्नाः। अत एव मुक्ता निवृत्ताज्ञानतत्कार्यबन्धाः स्वयं कृतकृत्या विदितसर्ववेद्या नन्दन्ति हृष्यन्ति तुष्यन्ति च ॥१७६॥

पुष्पिका – इति श्रीमद्गुरुब्रह्मानन्दयतीन्द्रचरणारविन्दमकरन्दतृप्तस्वान्तेन कृष्णेन विरचितेयं कैवल्यदीपिका समाप्ता।

उपलब्धमातृकयोः गुणदोषविचारः - प्राचीनरचनानां पाठा अस्माभिः प्रतिलिपिद्वारेण प्राप्यन्ते। अतः प्रतिलिपिपरम्परायां कृतेः पाठ उत्तरोत्तरमधिकाधिकं विकृतो भवन् परिवीक्ष्यते। अपि च सर्वेषु प्रतिलिपिकारेषु साभिनिवेशाकर्तव्यनिष्ठा भवतीत्यत्रापि सन्देहो वर्तते। अत एव –

"क्वचिद्ग्रन्थान् प्रक्षिपति क्वचिदन्तरितानपि।
कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासं प्रमादात् क्वचिदन्यथा॥

अनुत्सन्ना अपि ग्रन्था व्याकुला इति सर्वशः।
उत्सन्नाः प्रायशः सर्वे कोट्यंशोऽपि न वर्तते॥[४९]"

इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये श्रीमन्मध्वाचार्यो मातृकापाठसमालोचनविषये पाठसमालोचनावसरे च कथं जागरूकतया भाव्यमिति तदानीमेव बोधितवान्। कश्चित् शास्त्रज्ञो यदि लिप्यन्तरणं करोति तदा स कदाचित् स्वबुद्ध्या किमपि प्रक्षिपति। क्वचिदविद्यमानान् अंशानपि आनयति, क्वचिच्च विद्यमानेष्वपि अन्तरं प्रापयति। स्वबुद्ध्यनुगुणं, स्वसम्प्रदायानुगुणं क्वचिद् व्यत्यासं करोति।

क्वचिल्लिप्यन्तरणकरणसमये वर्णलेखनेऽपि प्रमादो भवति। कदाचित् परवर्तिवर्णः पूर्वमेव लिख्यते। यद्यपि चिन्तनं सम्यक् भवति किन्तु लेखनसमये पाठभेदा भवन्ति। यतो हि मनः वेगेन चिन्तयति किन्तु हस्तः

---

[४९] महाभारततात्पर्यनिर्णयः २.३.४

तावद्वेगेन न प्रसरति। तेन लेखनसमये कश्चिद्वर्णः त्यक्तो भवति।तस्मात् कारणादपि पाठभेदा जायन्ते। अपि च पाठस्य तालपत्रलेखने काचित् पद्धतिः भवति। यथाऽक्षरं भवति तथा न लिख्यते। तालपत्राणि प्रायः शलाकया सूच्या वा लिख्यन्ते स्म। अतः शलाकया सूच्या वा सर्वाण्यपि अक्षराणि यथायोग्यं भ्रामयित्वा लेखितुं न शक्यन्ते। यथा अनुस्वारस्य चिह्नीकरणम्, हलन्तदानम् इत्यादि सूच्या लेखनावसरे कष्टकरं भवति। अतः एतान्यक्षराणि परिवर्तयित्वा लिखितानि प्राप्यन्ते मातृकाग्रन्थेषु। अतः पाठसमालोचनावसरे उपलब्धमातृकाणां गुणदोषविचारः नितान्तम् आवश्यको भवति। तस्मादिहापि उपलब्धमातृकयोः गुणदोषविचारो विचार्यते।

ग्रन्थलिपिमातृका -

इयं जीर्णकर्गजपत्रे लिखिता (अड्यारग्रन्थालयस्य ग्रन्थसूचिसङ्ख्यायां 40.C.3) अतीव प्राचीना च विद्यते। ग्रन्थलिपौ लिखितेयं मातृका असम्पूर्णा ४० पत्रयुतास्ति। प्रतिपुटं २४ पङ्क्तयो विद्यन्ते। केषुचित् स्थलेषु पत्राणि भग्नानि सन्ति। पृष्ठस्योपरि दक्षिणभागे पृष्ठसङ्ख्या लिखिताऽस्ति। इयं प्राचीनेति हेतोः कुत्रचित् अक्षराणि स्फुटतया नावगम्यन्ते। मातृकेयंपठितुंकष्टसाध्यासतीचेन्नैनगरस्थेअड्यार्हस्तप्रतिसङ् ग्रहालयेउपलभ्यते।

अस्यां मातृकायां प्रकृतिवैपरीत्यात्ग्रन्थप्रसाराभावाच्च मध्ये मध्ये पाठालुप्तादृश्यन्त। सन्त्यत्र बहवो हि लेखनदोषाः। अतः बहुषु स्थलेषु ग्रन्थभागः स्फुटतया नावगम्यते। अस्यां मातृकायाम् आधिक्येन वर्णद्वित्वं लिखितमस्ति यथा "कृतार्थः" इतिस्थाने "कृतार्त्थः[५०]", "वेदान्तार्थः" इतिस्थाने "वेदान्तार्त्थः[५१]" इति। अत्र प्रायशः एकारस्थाने ऐकारस्याऽपि

---

[५०] कैवल्यदीपिका (ग्रन्थलिपिमातृका) पृ. १

[५१] कैवल्यदीपिका (ग्रन्थलिपिमातृका) पृ. १

प्रयोगो दृश्यते। यथा "वज्रलेपः" इतिस्थाने "व्रजलैपः", "वेदान्तार्थः" इतिस्थाने "वैदान्तार्थः", "मोक्षकामैः" इतिस्थाने "मौक्षकामैः" इत्याद्याः प्रयोगाः।.[५२]

यद्यपि कालवशात् मातृकेयं जीर्णा अपूर्णा चास्ति तथापि ग्रन्थभागस्य-पाठसंशोधनदृष्ट्या उपकुरुते। मातृकेयं प्रथमप्रकरणस्य २६ श्लोकपर्यन्तमेव उपलभ्यते। अस्याः पाठा आदर्शतयापरिगणनार्हाः। इत्थं ग्रन्थस्यास्य सम्पादनकर्मणि मातृकेयं प्राधान्यं भजते।

देवनागरीलिपिमातृका -

कर्गजपत्रेषु लिखेतेयं मातृका देवनागर्यां (अड् यारग्रन्थालयस्य ग्रन्थसूचिसङ्ख्यायां 10.F.18) पूर्णतया यथामातृकं प्रतिलिपिरूपेणउप-लभ्यते।.[५३] पृष्ठस्योभयोः पार्श्वयोः पृथक्पृष्ठत्वेन गणना विहिताऽस्ति। उभयोः उभयोः पृष्ठयोः पृष्ठस्य पूर्वभागे उपरि वामभागे, पश्चाद्वर्तिभागे उपरि दक्षिणभागे पृष्ठसङ्ख्या लिख्यते। एवमेव एकस्मिन् पृष्ठे मातृकाया अभिधानं "कैवल्यदीपिका" इति, अपरस्मिन् पृष्ठे च प्रकरणस्याभिधानं कृतमस्ति। किन्त्वेतत् ग्रन्थाभिधानं १५२ पृष्ठपर्यन्तमेवास्ति, पृष्ठसङ्ख्या तु सर्वत्र वर्तते। अस्या मातृकायाः ३२८ पृष्ठपर्यन्तम् एन्. रामनाथशास्त्रिणा यथामातृकं प्रतिलिपिः कृता, ततः परं टि.आर्. शेषाद्रिशर्मणा चेति अस्या मातृकाया हस्तलिपिं दृष्ट्वा ऊहितुं शक्यते। एतद्विषये मातृकाया अन्तेऽपि सूचितमस्ति।.[५४]

---

[५२] कैवल्यदीपिका (ग्रन्थलिपिमातृका) व्याख्यायां मङ्गलाचरणश्लोकाः १.१, १.२, १.३

[५३] द्रष्टव्यम् – Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscript in Adyar Library, Vol. IX, Page 790-92.

[५४] "प्रबन्धोऽयं, एन्. रामनाथशास्त्रिणा, टि. आर्. शेषाद्रिशर्मणा, च यथामातृकं परिलिखितः॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः। २९-१२-१९१५ शुभमस्तु॥" इति ग्रन्थस्यान्तिमा पङ्क्तिः।

५३८ पत्रयुतायामस्यां मातृकायां प्रतिपुटं १६ पङ्क्तयो विद्यन्ते तथापि पङ्क्तिषु क्वचित् न्यूनाधिक्यं दृश्यते। मातृकेयं उत्तमस्थितौ वर्तते तेनाऽत्र वर्णिताः सर्वेऽपि विषयाः सम्यक्तयाऽवगम्यन्ते। न कश्चिद्भागोऽनुमेयो भवति। इयं मातृका २९.१२.१९१५ तमे दिनाङ्के एन्. रामनाथशास्त्रिणा टि.आर्. शेषाद्रिशर्मणा च यथामातृकं विलिख्य पूर्णतां गतेति अस्या मातृकाया अन्तिमपुटाज्ज्ञायते।मातृकेयं पठितुम् अतीव योग्या मद्रासनगरस्थअड्यार-हस्तप्रतिसङ्ग्रहालये उपलभ्यते। अस्या अक्षराण्यपि स्थूलानि स्पष्टानि च वर्तन्ते। अस्यां मातृकायां प्रतिलिपिलेखनदोषवशात् क्वचित् अधिकपाठः, अशुद्धपाठः, पाठान्तरं, दुर्बोध्यपाठो वा विलक्षणपाठः, कठिनपाठो दृश्यते तथापि अस्याः पाठाः प्रमाणभूताः सन्तः पाठनिर्णयावसरे अतीव प्राधान्यं भजन्ते। स्पष्टतया लिखितत्वादयं ग्रन्थः सुवाच्यो विद्यते। क्वचिद् ल-ळ, य-प, व-ब, श्र-श्च इतिरूपेण परिवर्तनादिसदृश्यः सामान्या अशुद्धयः समवलोक्यन्ते। क्वचित् तु लेखकप्रमादवशात् जकार-ज्ञकारलेखनं, सकार-शकारलेखनं वा विद्यते। क्वचिच्च कस्यचिद्वर्णस्य आवृत्तौ एक एव वर्णो लिखितो वर्तते। यथा "अत्रैव वर्त्तते" इति लेखने "अत्रैवर्त्तते" इति लिखितम्।.[५५]केषुचित्स्थलेषु "प्रोक्त्वा" इत्याद्याः अपाणिनीयप्रयोगा अपि समवलोक्यन्ते।.[५६] किन्तु तेषां पदानाम् आर्षवाङ्मये प्रयोगात् साधुत्वं तु निश्चप्रचमेव।

भाषाच्छन्दोव्यवस्था -

भाषाच्छन्दोव्यवस्थापि ग्रन्थस्य प्रसिद्धेः कारणं भवति। अतः प्रसन्नगम्भीरशैल्या निबद्धा ग्रन्था अध्येतृणां विचारसरण्यां शीघ्रमवतरन्ति। अतो भाषाच्छन्दोव्यवस्था ग्रन्थप्रसिद्ध्यर्थम् उपकरोति। तस्मात् प्रकृतेऽपि

---

[५५] द्रष्टव्यम्- कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या, २.७२

[५६] कैवल्यदीपिका, २.३, कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या, २.३

ग्रन्थस्यास्य भाषाच्छन्दोव्यवस्था विमृश्यते। सकलोऽप्ययं ग्रन्थः संस्कृतभाषायां ग्रथितः। ग्रन्थस्यास्य संस्कृतभाषा सरलाऽस्ति। प्रायः पठनेन सहार्थावबोधः प्रकटितो भवति। ग्रन्थकारः काव्यरचनायामतीव निपुण आसीत्। अनेन प्रायः संस्कृतवाङ्मये प्रसिद्धानां सर्वेषां मात्रिकवर्णिकच्छन्दसां स्वकीये काव्ये प्रयोगः कृतो वर्तते। यथा अनुष्टुप्, आर्या, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, वंशस्थम्, तोटकम्, वसन्ततिलका, मालिनी, शिखरिणी, पृथिवी, भुजङ्गप्रयातम्, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडितम्, स्रग्धरा इत्यादि। अस्य ग्रन्थकारस्य रुचिकरं छन्दः शार्दूलविक्रीडितमस्ति। अनेन समग्रायां कैवल्यदीपिकायाम् एकनवतिपद्येषु अस्य च्छन्दसः प्रयोगः कृतः। तदनु अष्टसप्ततिपद्येषु स्रग्धराछन्दसः प्रयोगो विहितः।

अयं मातृकाग्रन्थः स्वोपज्ञव्याख्यायुतोऽस्ति। ग्रन्थस्यास्य व्याख्या सरला सरसा च वर्तते। "नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते" इति मल्लिनाथोक्तरीत्या अनेन श्लोकेषु विद्यमानानां पदानां काव्यकोषार्थदृष्ट्या व्याख्या कृता। अतोऽत्र नाधिकः क्रियापदानां प्रयोगः। क्वचिदयं श्लोकस्थपदानि व्याख्यायन् समग्रव्याख्यानस्य अन्ते क्रियापदं प्रयुक्तवान्। तथापि यत्र व्याख्यानस्य आवश्यकता वर्तते तत्र भूयो भूयः उदाहरणानि दत्त्वा तत्पदं स्पष्टयति। एतदर्थम् अनेन ग्रन्थकर्त्रा संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धानां बहूनां न्यायानामपि प्रयोगः कृतो वर्तते। एवं साकल्येन अस्य ग्रन्थस्य स्वोपज्ञप्रभाव्याख्याऽपि सरला सुगमा सरसा च विद्यते।अयं ग्रन्थकारो दाक्षिणात्य इत्यतः अयं प्रायः लकारस्थाने ळकारस्य प्रयोगमकरोत्।[५७] मातृकाग्रन्थे प्रतिलिपिकार-स्यापि प्रमादतः क्वचिल्लेखन-सम्बन्धिदोषा दृश्यन्ते। यथा "ब"कारस्य स्थाने "व"कारः, "ञ्ज"कारस्थाने "ज्ज" इति

[५७] यथा "आर्द्राक्षकोऽक्षिविगळत्सुखवारिपूर्णः" कै.दी., १-१७

द्विजकारन्यास इत्याद्येवं रूपाणि भाषादृष्ट्याऽशुद्धानि पदानि वर्तन्ते। अतः भाषायाः छन्दसश्च दृष्ट्याऽयं ग्रन्थः सरलः सुगमश्च विद्यते। तेनाऽस्य ग्रन्थस्य पठनात् सरलतया वेदान्तशास्त्रतत्त्वानां सुखबोधो भवति, किञ्च ग्रन्थकारेण ग्रन्थारम्भे या प्रतिज्ञा कृता साऽपि पूर्णतां याति।[५८] ग्रन्थकारेण ग्रन्थान्ते ग्रन्थस्य फलश्रुतिविषये इत्थं निरूप्यते -

शीतं श्रीगुरुपादपद्मसलिलं मूर्ध्नानिशं बिभ्रतां
यद्वद्भूगतसर्वतीर्थपयसा मामज्जन्तोत्थं फलम्।

ये कैवल्याख्यमिदं पठन्ति सुधियश्शास्त्रं प्रबोधप्रदं
ते नित्यं परिपूर्णसौख्यभरिता नन्दन्ति मुक्तास्स्वयम्॥[५९] **इति।**

अस्मिन् ग्रन्थे वेदान्तसम्बन्धान् दुरूहगभीरविषयान् ग्रन्थकारः सरलयुक्तिं सरसवर्णनपद्धतिञ्चाश्रित्य वर्णयति। अतः यथा ग्रन्थकृतोक्तं तथैव सर्वत्र ग्रन्थेऽनुभूयते।

+++

[५८] कैवल्यदीपिका, १.५; १.६;

[५९] कैवल्यदीपिका, २-१७६